

„A zsidók háborúja”

A szovjet zsidó katonák viszonya a Szovjetunióhoz
1940–41-ben

A háború előtt a Vörös Hadseregben szolgáló fiatal zsidó katonák általában lojálisak voltak a bolsevik rendszerhez. Az összlakossághoz hasonlóan akadtak olyan zsidó katonák és tisztek az 1939 előtti Szovjetunió területén, illetve az újonnan szerzett nyugati területeken egyaránt, akik elégedetlenek voltak a rendszerrel vagy éppen nehezteltek rá. A Szovjetunió elleni német támadás a zsidó katonák és tisztek összességét azonnal a leghűségesebb náciellenes erővé formálta, és ebből kifolyólag a Vörös Hadsereg egyik legmegbízhatóbb csoportjává tette őket.

Bevezetés

A Nagy Honvédő Háború a „zsidók háborúja” volt. 1941 júniusában, a Barbarossa hadművelet előestéjén a náci döntéshozók és a náci média számára ez a kijelentés már több volt, mint pusztá jelszó. Ténylegesen ez vált az előzetes mozgósítás ideológiai koncepciójává. A nácik úgy vélték, hogy a bolsevik rendszer, de különösképpen a Vörös Hadsereg gerincét általában a zsidók alkotják. Jól mutatja mindezt, hogy Adolf Hitler már a *Mein Kampf*ban¹ dühös kirohanásokat intézett a zsidók ellen, de ezen meggyőződése mutatkozott meg a német hadseregnek szóló parancsokban, ahogyan a Szovjetunió megtámadására készülve felállított biztonsági alakulatokban,² illetve a háború kezdetén a Wehrmacht soraiban terjesztett propaganda is erről árulkodott.³ A nácik frontpropagandája azzal az elmélettel próbálta megfertőzni a szovjet lakosságot (is), hogy a zsidók gyávák, és ennek megfelelően maguk helyett (és saját védelmükben) a nem zsidókat küldik a harctérre.

A szovjet ellenpropaganda attól tartott, hogy a németek kezére játszik, ha nyíltan szembeszáll a fenti kijelentéssel, így csak azt az állítást hangoztatták, hogy a háborút az ellenség a szovjet nép egésze ellen folytatja. A szovjet tömegkommunikációs eszközök szigorúan tartózkodtak attól, hogy bármilyen utalást tegyenek a bolsevik rendszer és a zsidók kapcsolatára, továbbá a zsidók esetleges egyéni motivációjára a Szovjetunióért való küzdelemben. Ez a politika a háború után is folytatódott ugyan, de akkoriban már belpolitikai megfontolások mentén. Egyúttal a holokauszttal kapcsolatos hivatalos szovjet álláspont ambivalenciájának lényegi elemévé vált, és mint tendencia még a Szovjetunió összeomlását is túlélte.⁴

Persze, azon állítás, miszerint a zsidók nem járulnak kellőképpen hozzá saját országuk háborús erőfeszítéseéhez, illetve hogy előszeretettel bújnak ki a frontszolgálat alól, és harc helyett inkább a hátszobában tartózkodnak, cseppet sem volt új és szokatlan; ahogyan az effajta félrevezető információk sem korlátozódtak a zsidóknak a II. világháború idején a Vörös Hadseregben való szerepvállalására. A német zsidókat hasonló vádak érték már az I. világháború során és azt követően is.⁵ Ezt megelőzően a cári birodalomban is igen gyakoriak voltak a hasonló vádak,⁶ de – különösen az I. világháború éveiben – akkor váltak igazán hangsúlyossá, amikor az ország katonai és polgári hatóságai is hirdetni kezdték őket.⁷

Ám a Szovjetunióban a II. világháború idején egészen más volt a helyzet. A szovjet kormány soha nem vádolta zsidó honpolgárait azzal, hogy kívülről szemlélik az eseményeket, mivel egyfelől kitarított a hivatalos bolsevik internacionalista elvek mellett, másfelől pedig félt a náci propaganda hatásától. Ennek ellenére a szovjet közvéleményt erősen áthatották az efféle vádaskodások.⁸ Az utóbbiakra való fogékonyság abból a közkeletű, évszázadokra visszatekintő felfogásból táplálkozott, amely szerint a zsidók mint nemzet mindent elkövetnek, hogy távol maradjanak a harcoktól.⁹ A náci propaganda közvetlen, veszélyes hatása pedig éppen ezt erősítette fel.

Milyen is volt valójában a „zsidók háborúja”? Jelen tanulmányunk a téma egyik elemével foglalkozik, azt vizsgálva, vajon mi motiválta a szovjet zsidó katonákat, hogy a náci Németország elleni háború korai szakaszában a Vörös Hadsereg soraiban harcoljanak. A kérdés tehát: mi volt a politikai felfogásuk, és főleg milyen önkép illik azon zsidó fiatalokra, akik maguk is részt vettek a harcokban vagy a közeli bevetés előtt álltak?

A Szovjetunió számára kétségtelenül a háború első szakasza volt a legkritikusabb időszak, hiszen ekkor az ország léte forgott kockán. Ebben az időben nagyszámú szovjet állampolgárt – elsődlegesen férfiakat – hívtak be a Vörös Hadseregbe, a zsidókat pedig (nem zsidó) honfitársaikhoz hasonlóan sorozták be. Hipotézisem szerint a náci támadással szemben a zsidók harci motivációja egészen különleges volt, ahogyan teljesen sajátos okuk volt arra nézve is, hogy a háborúnak már ebben a korai stádiumában részt vállaljanak a szovjet ellenállásban: vagyis már jóval azelőtt, hogy a szovjet zsidók megismerhették volna a mai fogalmaink szerint holokausztnak nevezett tragikus helyzetet. Továbbá ezen előfeltevésem alátámasztására – a Nagy Honvédó Háború háború kitörését közvetlenül megelőző időszakban – megvizsgálom egy-két zsidó újonc vagy leendő vöröskatona profilját.

A visszaemlékezések elemzése során arra a következtetésre jutunk, hogy az azokban megszólaló zsidó katonák és tisztek többnyire nem érintik jelen tanulmányunk témáját. E hallgatás oka – más mellett – abban keresendő, hogy a Vörös Hadsereg katonái közül viszonylag kevesen éltek túl a háború kezdetét, az életben maradottakat pedig elsődlegesen a már 1943/44-ben, tehát a holokauszt közvetlen tapasztalataiból merített, különleges motiváció fűtötte a nácik elleni harcban.¹⁰ Ez utóbbi holokauszt-trauma viszont elhomályosította a szemtanúk korábbi, 1940/41-ben szerzett tapasztalatait. E tényezők viszont a szemtanúkat és az őket kérdezőket egyaránt befolyásolták.

Jelen tanulmány forrásainak többsége a Jad Vasem Intézet interjúanyagából származik. Egyes esetekben a kérdezők közvetlenül is rákérdeztek a Vörös Hadsereg zsidó veteránjainak nemzetiségükből fakadóan szerzett tapasztalataira. A különböző veteránegyesületek által az utóbbi két évtizedben összegyűjtött visszaemlékezések egy másik forráscsoportban találhatóak. Összehasonlítva az Egyesült Államokban vagy a volt Szovjetunióban napvilágot látott memoárokkal, az Izraelben megjelent visszaemlékezések kiemelkedően informatív forrásoknak bizonyulnak. Ennek oka talán abban keresendő, hogy az Izraelben élő veteránok tudatosabban és nyitottabban emlékeznek a fronton zsidó emberként szerzett tapasztalataikra. Néhány fontosabb visszaemlékezés megtalálható a Nagy Honvédó Háború emlékezetének ápolására életre hívott www.iremember.ru portálon is.

A tanulmány rövid historiográfiai áttekintéssel kezdődik. Ezt az 1941. június 22-t, azaz a háború kirobbanását megelőző, illetve az azt követő időszakokat taglaló két fő tartalmi egység követi. Az első azt elemzi, hogy milyen mértékben azonosultak a Vörös Hadsereg

zsidó újoncai a bolsevik rendszerrel 1941 júniusáig, illetve, hogy gondolkodásmódjuk eltért-e a nem zsidókéétól? A második rész azt a kérdést járja körül, hogy hogyan hatott a német invázió a zsidó vöröskatonák magatartására a harcok kezdetén? Végül a vizsgált anyagot összehasonlítjuk azzal, ahogyan a nem zsidók viszonyultak a szovjet rendszerhez ugyanezen időszakban. A tanulmányban az egyszerűség kedvéért minden olyan zsidót, aki 1941. június 22-én a szovjet határon belül élt, „szovjet zsidóként” említünk, hacsak a tények másképp nem mutatják, amit adott helyen jelzünk is.

Historiográfia

Napjainkig a történelemkutatás a szovjet zsidóknak a Szovjetunió német megszállása idején tanúsított magatartását kizárólag mint a németek általi üldöztetésre adott választ (válaszokat) vizsgálta;¹¹ különösen érvényes ez arra az időszakra, amikor a holokauszt borzalmi széles körben ismertté váltak.¹² Ugyanakkor – lényegét tekintve – figyelmen kívül hagyta a zsidó vöröskatonák háború elején mutatott viselkedését. Elejét véve az esetleges tévedéseknek, a nyugati történészek inkább megkerülték a kérdést, mivel annak elemzése kínosan közel esett a náci Németország által a holokauszt idején használt „judeo-bolsevizmus” fogalmához. Az egyetlen kivételt Juri Slezkine jelentette, aki azt állította *The Jewish Century* című művében, hogy a zsidók „szovjetebbek voltak a Szovjetuniónál”,¹³ mivel a két világháború közötti időszakban az ő átalakulásuk különösen gyorsan zajlott. Noha Slezkine elsősorban a szovjet zsidó értelmiségre koncentrált és kevésbé a zsidó katonák többségét adó fiatalabb generációra, megfigyelései kiindulópontot jelentettek tanulmányunk számára.

A náci vádjait számos zsidó származású kutató – úgy Izraelben, mint más országokban – hitelt érdemlően cáfolta, megalapozott és meggyőző statisztikai adatokkal, valamint visszaemlékezésekkel támasztva alá azon állításukat, miszerint a zsidók hozzájárulása a németek fölött aratott szovjet győzelemhez semmivel sem maradt el a Szovjetunió többi nemzetiségétől, sőt arányaiban valószínűleg jelentősebb is volt azoknál.¹⁴ Ezzel együtt nehéz elosztatni azt a vélekedést, hogy a fenti szerzők elsősorban a zsidók gyávaságáról szóló náci provokációt kívánták leszerelni.¹⁵ Mindannyian óvatosan eltekintettek azon vád leleplezésétől, mely szerint a zsidók adták a szovjet rendszer és vele együtt a Vörös Hadsereg gerincét, így végső

oron megkerülték a hitleri értelmezés szerinti „judeo-bolsevizmus” problematikáját. Jelen tanulmány éppen ezt, a tudomány által eddig mellőzött témakört vizsgálja, vagyis arra keresi a választ, hogy a háború első hónapjaiban a zsidó katonákat mi készítette a bolsevik rendszer fennmaradásáért vívott harcra, ennek vizsgálata során pedig utalást tesz a háború előtti Szovjetunióban szerzett tapasztalataikra.

A háború kezdetéig

1941-ig sok szovjet állampolgár legalább hallgatólagosan helytelenítette a rendszer gazdaság- és valláspolitikáját.¹⁶ Tovább szűkítette a rendszer támogatói bázisát, hogy az elnyomó párt- és kormányservek időnként terrort alkalmaztak a lakosság egyes csoportjai ellen.¹⁷ Az ötmilliós Vörös Hadseregben is kétségkívül sokan osztoztak a szovjethatalommal szemben táplált negatív érzelmekben;¹⁸ ráadásul az összlétszámból közel négy millióan a nyugati katonai körzetekben szolgáltak.

Az 1936-os „sztálini” alkotmány szerint formálisan minden szovjet állampolgárt egyenlő jogok illettek meg, amivel megszűnt a *lisenci*¹⁹ hátrányos megkülönböztetésének kategóriája is. Ám a mindennapokban az 1936-os alkotmány megjelenése után is sokféle diszkrimináció érte az embert, ha előzőleg a *lisenci*²⁰ kategóriájába tartozott. Az 1932/33-as kollektivizálás és éhínség brutális öröksége szintén jelentős szerepet játszott a közhangulat alakulásában. 1941-ig – az extenzív iparosítás ellenére is – a besorozott szovjet katonák túlnyomó része vidékről származott. (1939-ben a teljes szovjet lakosság kétharmada még falun élt.)²¹ Dacára az iskolákban tapasztalt ideológiai átnevelésnek, sok besorozott, akinek a családja a kollektivizálás idején a támadások célpontjába került, tagadhatatlanul ellenséges érzelmeket táplált a hatalommal szemben.²² Ugyanakkor a városi lakosokat sem lehetett automatikusan a rendszerhez feltétlenül hű elemek kategóriájába sorolni, mivel a szovjet elnyomó politika közülük is sokakat sújtott.²³

A „zsidók háborúja” problematika kritikus pontja, hogy a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő zsidó közkatonák és tisztek egyformán viszonyultak-e a rendszerhez? A Vörös Hadsereg zsidó nemzetiségű katonái – a nem zsidókhöz hasonlóan – az 1939 óta besorozott fiatalokból kerültek ki. Meg kell említenünk, hogy túlnyomó többségük városi lakos volt (1939-ben 86,9%),²⁴ így őket – a

falusi elemekkel összevetve – kevésbé sújtották a szovjet rendszer lakosságra mért csapásai. Ugyanakkor sok zsidó még 1917 előtt a bolsevikok által „kispolgárinak” nevezett társadalmi réteghez tartozott, ezért arányaiban több zsidó szenvedett az 1936-ig *lisencinek*²⁵ nevezett csoportot érintő korlátozásoktól. Továbbá számításba kell vennünk annak eshetőségét, hogy a zsidók, akik túlnyomó részt városlakók és aránylag magas százalékban a kommunista párt tagjai voltak, bizonyos értelemben jobban megszenvedték a tisztogatásokat. Megállapíthatjuk, hogy a szovjet zsidók sorsára többféle, egymással ellentétes folyamatok hatottak. 1939-ben a Vörös Hadseregben a zsidó származásúak aránya mindössze 1.64% volt (34 525 fő), kicsivel magasabb a szovjet férfinépességben mért adatnál (1.62%).²⁶ Joggal valószínűsíthető, hogy az 1941-es német támadás idejére a Vörös Hadseregben szolgáló zsidók aránya nőtt, mert 1940 közepe táján a besorozottak számát jelentősen kibővítették a frissen anektált nyugat-ukrajnai és nyugat-belorusz területekről, ahol köztudomásúlag számottevő zsidó lakosság élt.

Az 1941 júniusában a Vörös Hadsereg zsidó katonáit három nagyobb csoportba lehetett sorolni. A „régí” – tehát a Molotov–Ribbentrop-paktum előtt is a Szovjetunióhoz tartozó – területekről besorozott fiatalokból álló első csoport volt a legszámosabb. Ezek a fiatalok a szovjet államban nevelkedtek és nagyrészt ezen normák szerint szocializálódtak.²⁷ Kétségtelenül lojálisak voltak a bolsevik rendszerhez, amit szinte fenntartások nélkül a sajátjuknak tekintettek. Nem zsidó kortársaikhoz hasonlóan áthatotta őket a szovjet patriotizmus érzése.²⁸

Ezért a fenti csoporthoz tartozó ezernyi szovjet zsidó fiatal szemében a sztálini politika elnyomó jellege végeredményében jelentéktelennek látszott, összevetve a Szovjetunió számukra kínált új, látszólag korlátlan munkavállalási lehetőségeivel. Ehelyütt elég egy zsidó vöröskatonát idéznünk, aki így beszélt a háború előtti érzéseiről:

Csak a szovjethatalomnak köszönhető, hogy emberek lettünk [...] [Mi] tanulhattunk, mindegyikünk beiratkozhatott akármelyik intézménybe, akárhol dolgozhatott, senki sem alázott meg bennünket, mindannyian büszkék lehettünk. Ez a mi hatalmunk volt.²⁹

Noha a szovjetek az autonóm zsidó intézményekkel együtt a judaizmust is felszámolták³⁰, a fenti csoporthoz tartozó katonák – függetlenül az előbbieket megszüntetésének következményeitől³¹ – minden

bizonytalán elfogadták, sőt még helyeselték is e tettet.³² Mi több, még azok is általában elismeréssel szóltak a szovjet rendszerről, akiket a régi zsidó szokások szerint neveltek, ahogyan az a következő, a zsidó hagyományok szellemében nevelkedett szovjet fiatal visszaemlékezéséből kitűnik:

Családomban szerettük Sztálint és a szovjethatalmat, mert megszabadította a zsidókat a cári időkben őket sújtó korlátozásoktól.³³

Az ehhez hasonló nyilatkozatoknak bátran hitelt adhatunk, különösen a háború utáni Szovjetunióban felerősödő, a zsidókat célzó stálini diszkrimináció fényében.

Jól látható, hogy e nagyszámú csoportba tartozó szovjet zsidók többsége számára döntő jelentőséggel bírt a cári Oroszországban élt társaik sorsával való összehasonlítás, míg saját akkori társadalmi státuszukat úgy értékelték, hogy az számottevően javult az előző korokhoz képest.³⁴ Ugyancsak kiemelkedő fontosságú volt számukra, hogy a szovjet rendszer visszaszorította az antiszemizmust,³⁵ ami éles ellentétben állt a forradalom előtti Oroszországban a cári hatóságok hallgatólagos beleegyezésével űzött fékevesztett és népszerű zsidóverésekkel.³⁶

A második csoportba már jóval kevesebben tartoztak, és olyan zsidó fiatalok alkották, akiket 1940 közepétől folytatólagosan soroztak be az újonnan annektált nyugati területekről, elsősorban Nyugat-Ukrajnából (csak onnan 75 000 zsidót hívtak be a hadseregbe)³⁷ és Nyugat-Belorusziából. Ez a csoport a bolsevik rendszerhez való viszonyát tekintve jóval heterogénebb volt. Az említett területekről behívott katonák értelemszerűen sokkal kevésbé kötődtek a szovjet államhoz. Továbbá sokuk számára a szovjethatalom alatt eltöltött rövid időszak – a nem zsidó szomszédjaikhoz hasonlóan – elegendőnek bizonyult, hogy kiábrándító tapasztalatokat szerezzenek a rendszerről: életszínvonaluk csökkent,³⁸ valamint az új hatalom felszámolta korábban szabad politikai tevékenységüket és vallásgyakorlásukat. Ezzel összefüggésben nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szovjet hatóságok aránylag nagy számban deportáltak zsidókat az újonnan annektált nyugati területekről.³⁹

Így aligha meglepő, hogy akadtak az újonnan annektált területekről a Vörös Hadseregbe besorozott katonák közül olyanok, akik ebben az intézkedésben a gój hatalomgyakorlóknak a zsidókkal szemben időtlen idők óta megismélt újabb atrocitását látták.⁴⁰ Az új, nyugati

területekről behívott Abraham Wein így jellemezte az 1940/1941-es katonai szolgálatát:

[...] a Vörös Hadseregben szolgálni olyan volt, mint I. Miklós idején a cári hadseregben katonáskodni.⁴¹

A fentihez hasonló kijelentések gyakorta feltűnnek az elemzett visszaemlékezésekben, és közvetlen jelentésükön túl arról is tanúskodhatnak, hogy a visszaemlékezők fejlett zsidó történelmi tudattal rendelkeztek. Megjegyzendő, hogy másokkal ellentétben Wein számára, a későbbi háború és a holokauszt sem tudta teljesen elhomályosítani a Vörös Hadseregbe történt kötelező besorozás emlékét.

Ennek ellenére igaz, hogy sok, a második a csoporthoz tartozó zsidó fiatal különböző okokból kifolyólag szimpátiával viszonyult a szovjet rendszerhez és támogatta azt. Voltak köztük önkéntesek is, akik már a kötelező érvényű behívójuk előtt beléptek a Vörös Hadseregbe.⁴² Esetükben feltehetőleg a kommunista ideológia jelentette a legfőbb motiváló tényezőt. A hadseregbe való korai önkéntes belépésük visszavezethető akár arra is, hogy a két világháború közti Kelet-Európában csak másodosztályú állampolgároknak számítottak, míg itt, a Szovjetunióban teljes jogú állampolgárrá léphettek elő, akiknek voltak ugyan kötelességeik, de cserébe minden joggal élhettek.

Mások egy speciálisan zsidónak nevezhető szempontot mérlegelve döntöttek úgy, hogy a bolsevik rendszert támogatják: a Szovjetunióban látták az egyetlen életképes náciellenes erőt, következőképpen az egyetlen valóban filozemita hatalmat a kontinentális Európában. A lvovi Jachiél Kaminer például a háború utáni visszaemlékezésében azt mondta, hogy azért lépett be 1940-ben a Komszomolba, mert:

meggyőződtem arról, hogy a rendszernek támaszra van szüksége, és a [szovjet] állam volt az egyetlen, amely képes majd megállítani a náci Németország diadalmos katonai előretörését.⁴³

De akadtak olyanok is, akik ameddig csak lehetett, inkább kivártak, abban reménykedve, hogy a súlyos helyzet végül megoldódik valahogyan. Ezen fiatalokat saját zsidó identitásuk akadályozta meg abban, hogy teljes egészében azonosuljanak a szovjet ideálokkal, a rendszert pedig – mint a kisebbik rosszat – csak vonakodva támogatták.

Ha teljes mértékben hitelt adunk az említett visszaemlékezéseknek, akkor ezekben a zsidóknak az a hagyományos vágya fogalma-

zódik meg, hogy távol maradjanak mindenféle háborúskodástól. Speciálisan pedig olyan passzív magatartást tükröznek, amit sem a szovjetek barátságos közeledése, sem a náci támadás fokozódó veszélye nem tudott megváltoztatni. Mégis, ha ezt az álláspontot a többi visszaemlékezéssel állítjuk szembe, akkor kisebbségi attitűdnek tűnik a szovjet zsidóság többségének magatartásával szemben. Amennyiben egymás között időnként beszéltek is passzivitást tükröző érzelmeikről, azokat mindinkább elhalványította a náci fenyegetés felett érzett félelem.

Egészében véve az ebből a csoportból – akár a háború előtt, akár közvetlenül a háború kitörését követően – a Vörös Hadseregbe besorozott zsidó katonákról elmondhatjuk, hogy nem tartoztak a szovjet értékek fanatikus támogatói közé. Igaz, a szovjethatalom sem szolgált rá a hálájukra. Amikor ezen zsidó fiatalok szembesültek a náci alternatívával, a szovjet rendszer maga jelentette számukra „az egyetlen reményt.”⁴⁴ Így végül fegyvert fogva és végérvényesen elkötelezve magukat mellette, egyúttal magukért is harcoltak.

Meg kell említenünk azt a tény is, hogy a Vörös Hadsereg – félve az ellenséges beszivárgástól – kezdetben elutasította a németek által ellenőrzött Lengyelországból érkezett menekültek belépési kérelmét. A menekültek között számos zsidó volt, akik 1939 őszén Lengyelországban személyesen tapasztalták meg a németek *Judenpolitikj*át, és úgy döntöttek, hogy átmennek a szovjetekhez. Amint azt a lódzi Gabriel Temkin története példázza, 1941-ben néhány menekült – köztük zsidók is – szerettek volna belépni a Vörös Hadseregbe, de csak a „munkásszázadokba” engedték be őket, a reguláris hadsereg egységeiből ki voltak zárva.⁴⁵ Amennyiben ezek a zsidók 1941. június 22-e előtt kérelmezték besorozásukat a Vörös Hadseregbe, úgy elhatározásukban nyilvánvalóan motiválta őket a németek iránt érzett bosszú is, hiszen tudtak zsidó sorstársaik (adott esetben akár saját családjuk) lengyelországi üldöztetéséről; de bosszúvágyukat nyíltan nem hangoztathatták, amíg a Molotov–Ribbentrop-paktum életben volt. Ha pedig 1941. június 22. után akartak belépni a Vörös Hadseregbe, akkor a fentiekén túl a menekülés vágya is vezethette őket: a legnyugatibb szovjet területeken, ahol a káosz megbénította a polgári infrastruktúrát és blokkolta a döntéshozatali mechanizmusokat, a visszavonuló Vörös Hadsereg egységei jelentették az egyetlen működő evakuációs intézményt. Számukra csak 1942 közepére nyílt meg annak a lehetősége, hogy a reguláris Vörös Hadsereg soraiban harcoljanak, amikor is a súlyos emberhiánnyal küszködő szovjetek

kénytelenek voltak feladni az anektált területekről származó katonák megbízhatóságával kapcsolatos fenntartásait.⁴⁶ Eltekintve a nyugati ukrán és belorusz területek zsidóságát fegyveres szerepvállalásra ösztönző elsődleges indítéktól, úgy tűnik, ők nem azonosultak teljes egészében a szovjet ideológiával. Míg egyesek a németek ellen akartak harcolni, másokat az ösztönzött cselekvésre, hogy ezzel kimeneküljenek a náci karmai közül. Tény azonban, hogy a náci Németországgal kapcsolatos, tipikusan zsidóságukból következő tapasztalataik miatt a Vörös Hadsereg katonai állományának rendkívül megbízható részét alkották.

A harmadik csoportba olyan zsidó tiszteket, komisszárokat és közkatonaikat sorolhatunk, akiknek a családja, adott esetben akár saját maguk is, a szovjet elnyomó politika áldozataivá váltak. Mivel a háború előtti szovjet katonai hierarchiát a zsidók magas száma jellemezte,⁴⁷ közülük sokan estek áldozatául az 1938/39-es nagy tisztogatásoknak.⁴⁸ Akadtak persze olyanok is, akik túléltek a börtönt és/vagy a munkatáborot, a háború kitörése előtt – esetleg nem sokkal később – pedig visszahelyezték őket a hadseregbe. Ez történt például Gregorij Klein ezredessel, akit azután helyeztek vissza az aktív szolgálatba, hogy két vagy három évig börtönben volt, ahol ráadásul meg is kínozták.⁴⁹

Ugyancsak ehhez a csoporthoz tartoznak azok az 1939/40-ben besorozott zsidó katonák, akiknek a családtagjai váltak a szovjet elnyomó politika célpontjaivá. Ez történt az 1923-ban született Jefim Szegallal is, akinek 1934-ben letartóztatták és a családja szeme láttára verték meg az apját.⁵⁰ Szegal visszaemlékezései szerint apja – egy „régibolsevik” – túlélte ugyan a megpróbáltatásokat, de elvesztette a szovjet rendszerbe vetett hitét. A nem zsidó tömegekhez hasonlóan⁵¹ sok, a korábbi repressziók áldozatául esett családokból származó zsidó fiatal szinte égett a vágytól, hogy belépjen a hadseregbe, és ebbéli szándékát elsődlegesen az motiválta, hogy lemossa a becsületén esett foltot. Csakhogy kezdetben ezt az utat elzárták előlük, és csak később, a háború kitörését követően, a kötelező besorozások alkalmával léphettek be a hadseregbe.⁵²

Sok zsidó parancsnok, komisszár és közkatona táplált odaadó hűséget a szovjet rendszer iránt, amit meg is őrzött mindannak ellenére, ami korábban személyesen vele vagy éppen a családjával történt. Mi több, az ehhez a csoporthoz tartozó zsidó katonák és tisztek soha nem beszéltek csalódottságukról, miképpen megbántottságukról sem ejtettek szót. Ha Sztálin elnyomó politikájának sok zsidó áldo-

zata esetleg neheztelt is volna magára a sztálini rendszerre, a háború idején a zsidóknak egyszerűen nem volt más választásuk – és a nem zsidókkal ellentétben az adott körülmények között nem is volt más lehetőségük –, mint a rendszerért harcolni.

Nehéz megítélni az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktumnak a Vörös Hadseregben szolgáló zsidó katonákra gyakorolt hatását. Minden beszámoló szerint a szovjet-német egyezmény a szovjet társadalom valamennyi rétegét – köztük a zsidókat is – mélyen érintette.⁵³ Az 1941 januárjában készült titkos jelentésében a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége két fő tendenciát látott a Vörös Hadsereg állománya és a szovjet lakosság hangulatának vonatkozásában és mindkettőt veszélyesnek minősítette. A jelentés szerint sok újonc őszintén hitt a pacifizmus eszméiben, minthogy: „nem értik [értették] meg a szovjet politika lényegét és békevágyát, bármi legyen is ez utóbbi ára.”⁵⁴

A háború kitörése esetén az utánpótlást biztosítandó civil lakosság soraiban sokan túlzott magabiztosságot tanúsítottak, azt gondolván, hogy háború esetén „biztos a [szovjet] győzelem” (*sapkozakidatyelsztvo*⁵⁵).

A németekkel kapcsolatos korábbi, többé-kevésbé egyértelmű szovjet állásponttal szemben ekkor már bármiféle, a náci Németországot érintő beszélgetést szigorúan korlátozták a hadseregben, legalábbis a legénység körében.⁵⁶ Nem kétséges, hogy az ellentmondásos szovjet megnyilatkozások a Vörös Hadsereg tisztjeinek zsidó közkatonáira is hatással voltak. Ennek ellenére a legtöbb zsidó visszaemlékezés hallgat erről az időszakról. Mondhatni ennek a szűk két évnek az emlékét beárnyékolta az 1941-ben kitört szovjet-német háború eseményei. Másik befolyásoló tényezőként említhető, hogy a megneemtámadási paktum különösen a zsidók „szovjetizált” csoportjait zavarta meg, akik úgy érezték, hogy a bolsevik rendszerbe vetett korábbi erős hitük bizonyos értelemben megingott. A másik két csoport már korábban megtapasztalta a rendszerből való kiábrándulás érzését, emiatt kevésbé voltak fogékonyak a szovjet-német közeledést magyarázó hazai propaganda üzeneteire.

Összefoglalóan elmondhatjuk: a háború előestéjén a Vörös Hadseregben szolgáló zsidó katonák és tisztek többsége a szovjet rendszer felé hűségesebben mutatkozott. Ugyanakkor a zsidó katonák egy kisebb csoportja közömbös volt vagy éppen ellenséges érzelmeket táplált a bolsevik rendszerrel szemben. Egy hagyományos háborúban, amilyen az Orosz Birodalom és a császári Németország között 1914-től

1917-ig folyt, ezen negatív érzelmek talán valamiféle pacifista vagy defetista állásponthez vezettek volna. Azonban a náci Németország elleni honvédő harc nem volt hagyományos háború.

A német támadás után

1941. június 22-én a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót. Miközben a német támadás hatására a szovjetellenes, nacionalista érzelmek sok határ menti régióban és a Kaukázus nagy kiterjedésű területein⁵⁷ szinte azonnal fellángoltak, ezzel egyidejűleg Szovjetunió-szerte előtört a patriotizmus érzése is.⁵⁸ A legyőzhetetlen Vörös Hadseregnek a szovjet propaganda által sugallt képétől felbátorodva, sok ezer szovjet polgár – köztük sok zsidó is – önként jelentkezett a fegyveres erőknél vagy a katonai kisegítő intézményekben.⁵⁹ Az általános hangulat, különösen az ifjúság körében – az egyik zsidó önkéntes megfogalmazásában – a következő volt:

Mindenki ment a frontra, hogy két-három hét alatt végezzen az álnok, hitszegő ellenséggel.⁶⁰

Az események egy másik zsidó tanúja szerint pedig:

Azt gondoltuk, hogy most eljött Hitler vége, és a Vörös Hadsereg összetöri a csontjait.⁶¹

A fiatal zsidó katonák jellemzően elszántan harcoltak a szovjet rendszerért, nem érdekelték őket a front aktuális erőviszonyai. Hittek minden szovjet kijelentés igazában, ahogyan erről az alábbi levél is tanúskodik, amelyet Kijevben az akkor 23 éves Izrail Faiman írt szüleinek és lánytestvéreinek 1941. június 22-én:

Amikor pártunk és a hőn szeretett Sztálin Elvtárs első felhívására beléptem a Vörös Hadseregbe, csak egyetlen dologról álmodtam: arról, hogy fegyverrel a kézben védelmezem szülőföldünket, Titeket és az egész Szovjet Népet. Most, hogy a fasiszták háborúba taszították országunkat, amikor szocialista államunk területén a második imperalista háború zajlik, én Vörös Hadseregünkkel együtt harcolok majd az első sorokban.⁶²

Nyilvánvaló, hogy az ebbe a két alcsoportba sorolható zsidó fiatalok többsége a „háború előtti” első csoportba tartozott, ők voltak a rendszer leghűségesebb hívei. 1941. július 1-jéig, azaz a háború nyolcadik napjáig összesen 5,3 millió embert hívtak be a hadseregbe.⁶³ Számos zsidó visszaemlékezés elemzése alapján azt mondhatjuk, hogy a zsidók között az önkéntesek aránya ugyancsak magas volt a háború kezdetén.

Azonban a háború előtti vélekedést gyorsan kiszorította az újonnan előállt helyzet realitása. A Vörös Hadseregnek a Wehrmachttal szembekerülő katonái és tisztjei mind arról számoltak be, hogy a háborús győzelem ellenséges területen való gyors kiválásának reménye nagyon rövid időn belül a semmibe veszett.⁶⁴ A támadás első hetei iszonyatos pusztítást végeztek a szovjet hadseregben.⁶⁵ Rendkívül sok vöröskatonát kerítettek be, akiket az ellenség szisztematikusan kivégezt vagy fogságba vetett.⁶⁶ A visszavonuló szovjet csapatok a létükért harcoltak, miközben állandó célpontjai voltak az intenzív német propagandának is.

A Vörös Hadsereg egységeire irányuló német propaganda elsődleges operatív célja az ellenfél sorainak bomlasztása, továbbá megadásuk vagy megsemmisítésük kieroszakolása volt. Egyidejűleg pedig tükrözte a náci Németország és a Szovjetunió által vívott élet-halál harc ideológiai antagonizmusát, amelyben az utóbbit a nácik „judeo-bolsevik államként” definiálták.⁶⁷ Ebben a helyzetben a Vörös Hadsereget célzó propagandagépezetért felelős német vezetők összekapcsolták a szigorúan vett katonai célokat a keleti háború ideológiai követelményeivel. A bekerített szovjet tisztetekhez és katonáikhoz eljuttatott, a megadásra szólító felhívások katonai célokat szolgáltak, például jó bánásmódot ígérve a fogságban. Az ideológiai követelményeknek pedig azon kijelentések tettek eleget, amelyek szerint a Wehrmacht kizárólag a bolsevikok és a zsidók ellen harcol, és utóbbiak a hadseregben gyáván viselkednek.⁶⁸

A Vörös Hadsereg katonáira irányított náci propaganda a háború első szakaszában meglehetősen hatékonynak bizonyult. A náci propaganda a szovjet katonai összeomlás láttán, illetve a háború előtti szovjet tapasztalatok birtokában úgy számolt, hogy amikor a nem zsidó katonák már kétségbeejtő helyzetben találják magukat, nem fognak tovább a bolsevik rendszerért harcolni. Ez a számítás részben bevált: 1941-ben közel 3,5 millió szovjet katona tette le a fegyvert.⁶⁹

Ezzel egy időben a Vörös Hadsereg katonáinak egyes csoportjai viszont megértették, hogy semmiképp sem tehetik le a fegyvert. Ebben

az összefüggésben különösen fontos a háború első szakaszának egy megdöbbentő és többnyire elfeledett sajátossága, jelesül a párttagok, a párt ifjúsági szervezetének, a Komszomolnak a tagjai és a zsidók között fennálló szoros kapcsolat. Ezt a viszonyrendszer exponálta a náci propaganda és politika azon eleme, amely a hangsúlyt a „judeobolsevizmusra” helyezte. A német propaganda szándéka éppen a nem zsidó és nem kommunista szovjet katonák szembefordítása volt a zsidókkal és a kommunistákkal. Ez ugyanakkor ahhoz vezetett, hogy kialakult egy gyakorlatilag egységes, a párttagokra, a Komszomoltagokra és a zsidókra egyformán jellemző viselkedésforma, hiszen nekik a szó szoros értelmében nem volt hová hátrálniuk.

Az általunk ismert visszaemlékezések alapján a Vörös Hadsereg visszavonuló és bekerített egységeiben a zsidó katonák és tisztek küzdöttek a legelszántabban, mivel mindenképpen el akarták kerülni, hogy fogságba essenek;⁷⁰ egyébként a szovjet hatóságok parancsa is ez volt. Mégis mi hajtotta őket? Először is hálások voltak a szovjet rendszernek a háború előtti időszakban a zsidókkal való bánásmódja miatt, másfelől pedig lobogott bennük a patriotizmus tüze, amely a teljes szovjet lakosság körében fellángolt.⁷¹ Ezek a zsidó katonák, mint már említettük, többnyire a leginkább szovjetizált és a rendszerhez leghűségesebb „háború előtti” csoportból kerültek ki.

A fentiekben túl még néhány sajátos tényezőt számításba kell vennünk, amelyek a zsidó katonák magatartását rangjuktól és a szovjet rendszer iránt a háború előtt táplált nézeteiktől függetlenül befolyásolták. Néhányukat elborzasztották a szovjet hatóságok által alkalmazott durva módszerek, amelyekkel véget akartak vetni a Vörös Hadsereg rendezetlen visszavonulásának. A zsidó katonák között sokan gondolták úgy, hogy ezeket a módszereket velük, zsidókkal szemben a többiekénél jóval nagyobb szigorúsággal alkalmazzák majd, illetve, hogy megfutamodásukkal besároznák a többi zsidó katona hírnevét is.⁷² A később besorozott zsidó katonák között voltak olyanok is, akik úgy gondolták, ha egyszer célponttá válnak, a szovjet elhárítás ügynökei különösen könyörtelenül üldözik majd őket. Utóbbiakat amúgy is jelentős mértékben áthatotta a hadseregben tapasztalható, hallgatólagos antiszemitizmus. A következő eset akkor történt, amikor ez egyik bekerítésből két zsidó katona próbált áttörni a Vörös Hadsereg fő erőihez. Noha visszaemlékezésükben többnyire körülményesen fogalmaztak, az egyik beszélő által elmondottak teljesen egyértelműek voltak:

Mindkettőnknek olyan családnévünk van, amelyek már önmagukban is gyanakvást váltanak ki egyes elvtársakból.⁷³

Így aztán a zsidó katonáknak ez a csoportja, bár lojális volt a bolsevik rendszerhez, egy pillanatig sem tévesztette szem elől annak hibáit. Egészen pontosan ezek a zsidó katonák felismerték, hogy a hagyományos antiszemitizmus, amely ugyan formálisan nem létezett és nem is esett róla szó, továbbra is jelen volt a Szovjetunióban, de nemcsak az emberek egymás közti viszonyában, hanem a szovjet hatóságoknak a zsidókkal való kapcsolatában is. Ez az intézményes zsidóellenesség, amelynek a háború előtti visszaemlékezésekben gyakorlatilag nincs nyoma, újdonság volt, de jól nyomon követhető az egyetemes zsidó történelemben, és nagyon hasonló a korszak más hadseregeiben tapasztalható antiszemitizmus jellegéhez. Ehhez hasonló érzelmek azonban alig-alig bukkannak fel 1940/41-ben, ha mégis igen, akkor csakis kivételes esetekben, hiszen a szovjet zsidó fiatalok általában nem így látták magukat és a Szovjetuniót azokban az években.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy szinte mindegyik visszaemlékezés megemlíti a náci propaganda hatását, amely tévedhetetlen pontossággal ébresztette rá a zsidó katonákat arra, hogy a harcon kívül semmi más lehetőségük nem maradt.⁷⁴ Itt érdemes megemlíteni a Berlinből a háború legelső napjaiban sugárzott rádiópropaganda üzenetét. Egy megbízható szovjet forrás szerint a német rádió felszólította a Vörös Hadsereg katonáit, hogy öljék meg zsidó bajtársaikat, hiszen „azért vannak itt, hogy minden magas beosztást elfoglaljanak”.⁷⁵ Pinkasz Szpivak, az egyik frontvonalon harcoló egység zsidó parancsnoka így összegezte annak felismerését, hogy a náci felszólítás után már nem volt választása:

Mint századparancsnok, mindig is azt gondoltam, hogy zsidóként nincs hová visszavonulnom. Más tiszték csak azzal foglalkoztak, hogyan lehetne a frontról elmenekülni. [Ezzel szemben] engem mind a fasiszták, mind pedig a szovjet kémelhárítás halálra ítélt volna, ha a legcsekélyebb gyávaságot vagy hezitálást tanúsítom.⁷⁶

A fenti tanulságos kijelentés alapján pontosan érthető a visszaemlékezőnek a németekhez való viszonya. Ám tisztán kell látnunk azt is, hogy hogyan viszonyultak a zsidó katonák a „szovjet kémelhárításhoz”.⁷⁷ Pinkasz Szpivak gyalogosként szolgált, és ebbéli minőségében a leginkább ki volt téve a Vörös Hadsereg egységeinek

visszavonulását megakadályozni kívánó drákói szovjet intézkedéseknek. Nem kétséges, hogy a németek és a szovjetek magatartását egyenlősítő álláspontja nagyrészt ennek tudható be. Egyes zsidók kitűntek az akciók végrehajtása során, mert meg akarták mutatni nem zsidó bajtársaiknak, hogy a zsidók nem rossz katonák⁷⁸, így próbálva eloszlatni a hagyományos zsidóellenes előítéleteket és megcáfolni a náci propagandát.

Sok esetben azonban nem tudunk egyértelmű magyarázatot adni arra, hogy a szovjet elnyomó politika áldozatául esett családokból kikerülő zsidó fiatalok, a velük történtek ellenére, miért harcoltak a szovjet rendszerért, illetve miért léptek be a hadseregbe már akkor, amikor még nem volt köztudott, hogy a nácik elsődleges célpontja a zsidóság. Erre példa a húszéves Jefim Golbraih esete, akinek az apját, az eszer párt korábbi tagját, 1938-ban kivégezték.⁷⁹ Nem kétséges, hogy egész családja megszenvedte a helyzetet. Miután belépési kérelmét a Vörös Hadsereg a háború kitörése után többször is elutasította, 1941–42-ben makacsul újra és újra próbálkozott. Úgy vélem, magatartása részben azzal magyarázható, hogy le akart számolni a „nép ellenségének” tekintett családját sújtó hátrányos megkülönböztetéssel, ennél fogva viselkedése nem specifikusan zsidó indíttatású. Ugyanakkor, úgy tűnik, hogy ez a zsidó fiatalember megértette: nincs más választása, mint a szovjetek mellé állni, mivel utóbbiak háborús győzelme egyet jelent saját túlélésével.

Hogy a németek hogyan bánnak a szovjet állampolgárokkal, csak hónapokkal a háború kirobbanása után kezdett a Vörös Hadsereg katonáinak körében ismertté válni.⁸⁰ A Vörös Hadsereg nem zsidó és zsidó állománya erre a hírre is eltérően reagált. A szovjet propaganda azt állította, hogy a németek minden szovjet állampolgárt célpontnak tekintenek, függetlenül etnikai hovatartozásuktól és politikai elkötelezettségüktől. A német propaganda viszont a maga részéről mindent elkövetett, hogy cáfolja a vádakot, amelyek szerint a civil lakosságot és a hadifoglyokat egyaránt szörnyű bánásmódban részesítik. Ugyanakkor a németek nem csináltak titkot abból, hogy a zsidókat és a bolsevikokat akarják „megbüntetni”. Ebben a helyzetben csak a zsidókban és a Vörös Hadseregben szolgáló kommunista párttagokban erősödött meg az, amit a szovjet propaganda minden egyes katona és tiszt fejébe el akart ültetni. Ezért valószínűnek tűnik, hogy a háború első periódusában a németek által a szovjet lakosság ellen elkövetett gyilkosságok nem egyformán hatottak a Vörös Hadsereg minden katonájának a lelkiállapotára.⁸¹ Valószínűleg feltűzték a németek civilek

ellen elkövetett kegyetlenkedéseiben legközvetlenebbül érintettek harci szellemét, így megsokszorozták azon szovjet zsidó katonák és tisztek elszántságát, akik értesültek arról, hogyan bánt testvéreikkel és a Vörös Hadsereg elfogott katonáival a német haderő.⁸²

Következtetés

A háborút megelőzően a Vörös Hadseregben a fiatal zsidó katonák bizonyultak a bolsevik rendszerhez leginkább lojális csoportnak. A „régí” szovjet területekről besorozottak, többnyire ideológiailag átnevelt emberek voltak, akik hálásak voltak a rendszernek, mert az lehetővé tette, hogy az ország többi állampolgárával egyenrangúnak érezhessék magukat. Az újonnan annektált területekről behívottak nem érezték hálát a szovjet rendszer iránt, de elfogadták mint a régió egyetlen életképes alternatíváját a nációkkal szemben. Ugyanakkor, akárcsak a teljes lakosság körében, akadt néhány zsidó katona és tiszt, akik elégedetlenek voltak a rendszerrel, sőt adott esetben nehezteltek is rá, függetlenül attól, hogy a Szovjetunió „törzsökös” részéről vagy az új területekről származtak.

A németek Szovjetunió elleni támadása először eufóriát váltott ki a szovjet propaganda hatására, amit azonban szinte azonnal a majd' teljes szovjet katonai összeomlás követett. Utóbbit a Vörös Hadsereg katonáira zúdított aljas antiszemita, náci propaganda kísérte, és ez haladéktalanul *minden* zsidó katonát és tisztet a legszilárdabb náciellenes erővé tett, ily módon pedig a Vörös Hadsereg talán legmegbízhatóbb csoportját formálta belőlük. Ez a folyamat már azelőtt lezajlott, hogy a holokauszttal kapcsolatos ismeretek széles körben elterjedtek volna. A helyzet szomorú iróniája, hogy Hitlernek az a kijelentése, miszerint „a zsidó egyenlő a bolsevikkal” – utalva ezzel arra, hogy mindkét társadalmi csoport Németország halálos ellenségeinek gyűjtőhelye – a Vörös Hadsereget tekintve összességében igaznak bizonyult éppen a németek gyilkos antiszemita politikájának következtében is.

Jegyzetek

- ¹ A. Hitler: *Mein Kampf*. Hurst and Blackett, London/New York, 1939, 505–506.
- ² Jürgen Förster: The Relation between Operation Barbarossa as an Ideological War of Extermination and the Final Solution, in D. Cesarani (ed.): *The Final Solution: Origins and Implementation*. Routledge, London/New York, 1994, 99–100.

- ³ Daniel Uziel: Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews. *Yad Vashem Studies* 29 (2001), 37–38.
- ⁴ A kijelentés az SZKP Központi Bizottsága Agitációs és Propagandaosztályának vezetőjétől, Georgij Alekszandrovtól származik, aki 1946-ban mutatott rá arra, hogy ha [hangsúlyoznánk a zsidók speciális szenvedéseit], akkor az a benyomás keletkezne, hogy a „németek kizárólag azért harcoltak a Szovjetunió ellen, hogy a zsidókat megsemmisítsék,” és ez részben a szovjetek motivációját is magyarázza. I. Altman: The History and Fate of The Black Book and The Unknown Black Book, in: J. Rubenstein and I. Altman (eds.): *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*. Bloomington, Indiana University Press, IN, 2008, xxxii. Magyarul: *Az ismeretlen fekete könyv* (szerk.: Krausz T.): Budapest, Pannonica, 2005.
- ⁵ Jacob Rosenthal: „Die Ehre des jüdischen Soldaten”: die Judenzählung im Ersten Weltkrieg und ihre Folgen. Frankfurt am Main, Campus, 2007. Lásd E. Kimmel: *Methoden antisemitischer Propaganda im Ersten Weltkrieg: die Presse des Bundes der Landwirte*. Berlin, Metropol, 2001.
- ⁶ B.-A. Shiloni: Yapan ke-nokem moshia: ha-milchama ve-ha-olam ha-yehudi' [Japán mint bosszúszomjas megváltó: A háború és a zsidó világ], in: R. Kowner (ed.): *Ha-milchama ha-nishkachat. Milchemet Rusiya-Yapan u-morahsta* [Az elfelejtett hadjárat. Az orosz–japán háború és öröksége]. Tel Aviv, Ma'arakhot, 2005, 401–414.
- ⁷ S. Gol'din: Russkoe komandovanie i evrei vo vremya Pervoi mirovoi voiny: prichiny formirovaniya negativnogo stereotipa, in: O. Budnitsky (ed.): *Mirovoi krizis 1914–1920 godov i sud'ba vostochnoevropеiskogo evreistva*. Moszkva, ROSSPEN, 2005, 29–46.
- ⁸ G. Kosztircsenko: Antisemitizm v SSSR. in: I. Altman (ed.), *Entsiklopediia Holokosta na territorii SSSR*, 2nd rev. ed., Moszkva, ROSSPEN, 2011, 26–27.; A. Shneer: Giluei antishemiyut be-vrit ha-moetsot bit-ktufat ha-shoa [Az antiszemitizmus megjelenési formái a Szovjetunióban a holokauszt idején], in: Y. Rapel (ed.): *Shlosha million. Ha-shoa bi-shitkhei brit ha-moetsot* [Három millió. A holokauszt a Szovjetunió területén], Massuah, 2001, 83–107.
- ⁹ S. W. Zimmerman: Confronting the Halakha on Military Service. *Judaism* 20 (1971), 204–212. Vö. E. Horowitz: They Fought Because They were Fighters and They Fought Because They were Jews: Violence and the Construction of Modern Jewish Identity. In: P. Y. Medding (ed.): *Jews and Violence. Images, Ideologies, Realities. Studies of Contemporary Jewry*, New York, Oxford University Press, 2002, 23–42.
- ¹⁰ Más kutatók eredményei is alátámasztják ezt. Z. Gitelman: Internationalism, Patriotism, and Disillusion: Soviet Jewish Veterans Remember World War II and the Holocaust. *The Holocaust in the Soviet Union; Symposium Presentations*. Washington DC, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2005, 96.
- ¹¹ Y. Arad: Yehudei Brit Ha-Moetsot be-lechima neged Germania ha-natsit [A Szovjetunióban élő zsidók részvétele a náci Németország elleni harcban], *Yad Vashem Studies* 23 (1994) 51–89.; Dov Levin: Dmutam shel' hayalim yehudiim sovietiiim bi-milchemet ha-olam ha-shniya [A zsidó katona imázsa a második világháborúban]. *Yalkut hamoreshet* 39 (1990), 30–42.

- ¹² A. Zeltser, E. Megowan: Differing Views Among Red Army Personnel About the Nazi Mass Murder of Jews. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 15, 3 (Summer 2014), 563–590; A. Kondoyanidi: The Liberating Experience: War Correspondents, Red Army Soldiers, and the Nazi Extermination Camps. In: *The Russian Review* 69 (2010) 438–462; M. Altshuler: Ha-mifgash bein lochamim yehudiim ba-tsava ha-adom la-shoa [A Vörös Hadseregben harcoló zsidó katonák szembesülése a holokauszttal]. *Dapim le-heker ha-shoah* 23 (2010) 9–27; O. Budnitsky: The Intelligentsia Meets the Enemy: Educated Soviet Officers in Defeated Germany, 1945. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 10 (2009) 629–682.
- ¹³ Y. Slezkine: *The Jewish Century*. Princeton, Princeton University Press, 2004, 247.
- ¹⁴ Y. Arad: *In the Shadow of the Red Banner: Soviet Jews in the War against Nazi Germany*. Jerusalem, Yad Vashem; Gefen Pub. House, 2010; D. Levin: Unique Characteristics of Soviet Jewish Soldiers in the Second World War, in: A. Cohen, Y. Cochavi, Y. Gelber (eds.): *The Shoah and the War*. New York, Peter Lang, 1992, 233–244.; A. Abramovich: *V reshaiushchei voine. Uchastie i rol' evreev SSSR v bor'be protiv natsizma*. 2 vols. Tel Aviv, 1981; Y. Guri: Jewish Fighters in the Red Army. *Dispersion and Unity* 5–6 (1966) 172–177.
- ¹⁵ K. Feferman kritikája Yitzhak Arad: *In the Shadow of the Red Banner: Soviet Jews in the War against Nazi Germany* című könyvéről, in: *Martyrdom and Resistance* 37(3) (2011), 4.
- ¹⁶ W. Husband: *Godless Communists: Atheism and Society in Soviet Russia, 1917–1932*. DeKalb, Illinois, Northern Illinois University Press, 2000, 130–158.; L. Viola: Popular Resistance in the Stalinist 1930s: Soliloquy of a Devil's Advocate. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 1, 1 (Winter 2000), 45–70.
- ¹⁷ P. Holquist: State Violence as Technique: The Logic of Violence in Soviet Totalitarianism, in: D. Hoffman (ed.): *Stalinism: The Essential Readings*. Malden, MA, Blackwell, 2003, 129–156.
- ¹⁸ F. Drozdov: *Obshchestvennye nastroyeniya v Krasnoi Armii v nachal'nyi period Velikoi Otechestvennoi voiny: Iun' 1941 aprel'–1942 gg.* Doktori disszertáció. Nyizsnyj Novgorod, N. I. Lobacevskij Állami Egyetem, 2004, 38–56.
- ¹⁹ A „lisenci” (jogaiktól „megfosztottak”) társadalmi rétegét volt fölbirtokosok, nemesek és a különösen népes csoportot jelentő, saját vagyonukból élők alkották, akiket 1918 és 1936 között fokozatosan megfosztottak jogaiktól, így az élelmiszer-jegyektől is; ők az állami intézményekben semmilyen állást nem tölthettek be. G. Alexopoulos: *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*. New York, Cornell University Press, Ithaca, 2003, 13–17. 1929-ben 3,7 millió lisencit tartottak számon.
- ²⁰ Uo., 159–184.
- ²¹ V. P. Zhyromskaya (ed.): *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 g. Osnovnye itogi*. Moszkva, Nauka, 1992, 20.
- ²² Drozdov, i. m., 48., 103–104.; L. Viola: *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York, Oxford University Press, 1996, 205–230.; S. Fitzpatrick: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York/Oxford, Oxford University Press, 1994, 233–261.
- ²³ A. Vatlin, N. Musienko: Stalinist Terror in the Moscow District of Kuntsevo, in: B. McLoughlin, K. McDermott (eds.): *Stalin's Terror: High Politics and Mass*

- Repression in the Soviet Union*. Hampshire, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, 194–207.; D. L. Hoffman: *The Great Terror on the Local Level: Purges in Moscow Factories, 1936–1938*, in: J. A. Getty, R. T. Manning (eds.): *Stalinist Terror: New Perspectives*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993, 163–167.
- ²⁴ M. Altshuler: *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*. Jerusalem, Center for Research of East European Jewry, Hebrew University of Jerusalem & Yad Vashem, 1998, 29.
- ²⁵ Uo., 20.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ Sz. Stivelman visszaemlékezése: *Wounds Scarred—Pain Remained. Memory Book*. Riga, Latvian Association of Jewish War Veterans, 1995, 134–135. (oroszul)
- ²⁸ C. Merridale: *Culture, Ideology and Combat in the Red Army, 1939–1945. Journal of Contemporary History* 41 (2006) 315.
- ²⁹ Mihail Gershoig visszaemlékezése, 1988. (Yad Vashem Archive, a továbbiakban YVA): O.3/5168, 9–10.
- ³⁰ E. Bemporad: *Behavior Unbecoming a Communist: Religious Practice in Soviet Minsk. Jewish Social Studies: History, Culture, Society* 14(2) (2008) 1–31. Lásd: R. Weinberg: *Demonizing Judaism in the Soviet Union during the 1920s. Slavic Review* 67(1) (2008) 120–153.; M. Beizer: *The Destruction of Jewish Religious Life in Leningrad, 1929–1939. Shvut* 8 (1999), 58–86.
- ³¹ A. Shternshis: *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939*. Bloomington, Indiana University Press, 2006, 1–43.
- ³² A. Zeltser, V. Selimenev: *The Jewish Intelligentsia and the Liquidation of Yiddish Schools in Belorussia, 1938. Jews in Russia and Eastern Europe* 43 (2001), 78–97. Lásd: M. Beizer: *Evrei Leningrada. Natsoonal'naia zhyzn' i sovetizatsiya, 1917–1939*. Jerusalem, Gesharim, 1999, 112–131.
- ³³ Nahum Szolodovnyikov visszaemlékezése. 1989. június 13. YVA: O.3/5453, 1; Letter of Yakov Karpul, 30 June 1941. *Sokhranite moi pis'ma. Sbornik pisem i dnevnikov yevrejev perioda Velikoi Otechestvenoi voiny. Vypusk 3. Tsentr i Fond Holokost (Центр и Фонд Холокост)*, Moskva, Polimed, 2013, 40.
- ³⁴ A „korenizacija” vagy asszimiláció az 1920–30-as években zajlott, amelynek a zsidókkal való kedvező bánásmód is része volt; lásd T. Martin: *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. New York, Cornell University Press, Ithaca, 2001, 132–145.
- ³⁵ A. Zeltser: *Inter-War Ethnic Relations and Soviet Policy: The Case of Eastern Belorussia. Yad Vashem Studies* 34 (2006) 87–124.; M. Vetter: *Antisemitismus und Bolschewiki. Zum Verhältnis von Sowjetsystem und Judenfeindschaft*. Berlin, Metropol, 1995, 84–89., 171–212.
- ³⁶ Például H.-D. Löwe: *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction, and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772–1917*. Chur, Harwood Academic Publishers, 1993.
- ³⁷ G. Shapiro, S. Averbukh (eds.): *Ocherki evreiskogo geroizma*, Kijev, Pry spryanni Kyiskoi ievreiskoi miskoi hromady, vol. 3, 1997, 448.
- ³⁸ Drodzov, i. m., 74. Lásd: Kerem: *Evrei, neevrei i t. d.* Tel Aviv, 1987. Elérhető: http://www.belousenko.com/books/memoirs/kerem_jews.htm.
- ³⁹ A fentieket illusztrálja, hogy az NKVD adatai alapján 300 000 és 500 000 között volt a Nyugat-Ukrajnából és Nyugat-Belorusziából deportáltak száma 1939 és

- 1941 között, ennek 60%-a lengyel, 20%-a zsidó, 10%-a ukrán és 7%-a belorusz volt. C. Mick: *Incompatible Experience: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–44*. *Journal of Contemporary History* 46 (2011) 341–342.
- ⁴⁰ Ziszel Perszki visszaemlékezése. 1960 (?).YVA: O.3/6079.
- ⁴¹ Abraham Wein visszaemlékezése, 1988. augusztus 3. YVA: O.3/4822, 3.
- ⁴² Mihail Farcov visszaemlékezése, 1984. február 13. YVA: O.3/7383, 1.
- ⁴³ Y. Kaminer: *Haim she-kaele*. 2008, 66.
- ⁴⁴ Mick, i. m., 346–347; J. Šteimans: *Evrei Latvii v Sovetskom Soyuze i vooruzhennykh silakh SSSR*, in: L. Dribins (ed.): *Evrei Latvii i Sovetskaya vlast', 1928–1953*. Riga, Latvia University, Institute of Philosophy and Sociology, 2010, 220–221.
- ⁴⁵ G. Temkin: *My Just War: The Memoire of a Jewish Red Army Soldier in World War II*. Novato, Presidio, 1998, 41–54.
- ⁴⁶ D. Levin: *Ha-diviziya ha-16 ha-klaipedait* [A 16. Klaipeda Hadosztály], *Massuah* 20 (1992), 65–71.
- ⁴⁷ Vetter, i. m., 324–328; A. Shneer: *Plen* [Fogság], Jerusalem, Gesharim, 2005, vol. 2, part 1.2. Elérhető: http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava2kr_ar%5B2%5D.htm#_ftnref24
- ⁴⁸ Hiányos adatok alapján a kivégzett zsidó származású, magasabb beosztású (politikai és katonai) parancsnokok száma a hadseregben mintegy 180 ember. Altshuler: *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust*, 155. A tisztogatásokról lásd például: O. F. Suvenirov: *Tragediia RKKK, 1937–1938*. Moszkva, Terra, 1998, 298–317.
- ⁴⁹ R. Reese: *Stalin's Reluctant Soldiers: A Social History of the Red Army, 1925–1941*. Lawrence, University Press of Kansas, 1996, 100–162; G. Klein: *Hayav shel' hayal'. Sipuro shel' kolonel' yehudi ba-tsava ha-adom* [Egy zsidó ezredes története a Vörös Hadseregben] Tel Aviv, Misrad ha-bitachon, 1988, 65–90.
- ⁵⁰ Jefim Szegal visszaemlékezése, 2009. október 10. Elérhető: <http://www.iremember.ru/content/category/2/2/75/lang.ru>
- ⁵¹ A. Weiner: *Saving Private Ivan: From What, Why, and How? Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 1(2) (Spring 2000) 319.
- ⁵² Szamuil Radin visszaemlékezése, 2010. április 25. Elérhető: <http://www.iremember.ru/content/view/1101/76/lang,en/>.
- ⁵³ M. Altshuler: *The Distress of Jews in the Soviet Union in the Wake of the Molotov-Ribbentrop Pact*. *Yad Vashem Studies* 36(2) (2008) 73–114.
- ⁵⁴ A Vörös Hadsereg Politikai Főnöksége (GlavPUR RKKK, Zaporozsec) a Kommunista Párt Központi Bizottságának (CK VKP[b]). A. A. Zsdanov: *O sostoyanii voenoi propagandy sredi naseleniya*. Szigorúan titkos. January 1941. *Izvestia CK KPSZS* 5 (1990), 191–196. Elérhető: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1011382>
- ⁵⁵ Ebben a témában lásd például M. von Hagen: *Soviet Soldiers and Officers on the Eve of the German Invasion: Toward a Description of Social Psychology and Political Attitudes*, in: R. W. Thurston, B. Bonwetsch (eds.): *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union*. Urbana, University of Illinois Press, 2000, 193.
- ⁵⁶ Farcov visszaemlékezése. YVA: O.3/7383, 2.
- ⁵⁷ Lásd például K. Feferman: *A Soviet Humanitarian Action?: Centre, Periphery and the Evacuation of Refugees to the North Caucasus, 1941–1942*. *Europe-Asia Studies* 61(5) (2009), 819–821.

- ⁵⁸ Lásd például R. Bidlack: *The Political Mood in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War*. *Russian Review* 59(1) (2000) 101–102.
- ⁵⁹ Drozdov, i. m., 69–70.
- ⁶⁰ Izrail Bruzsesztavickij visszaemlékezései, 1967–1983, in: P. Polian, A. Shneer (eds.): *Obrechennye pogibnut'. Sud'ba sovetskikh voennoplennykh-jevrejev vo Vtoroi mirovoi voine. Vospominaniia i dokumenty*. Moszkva, Novoe izdatel'stvo, 2006, 90.
- ⁶¹ Y. Finkelman: *Bi-darkei ha-haim* [Az élet útjain]. Achital, (2008), 123.
- ⁶² Izrail Faiman levele szüleinek és testvéreinek, 1941. június 22. *Sokhranite moi pis'ma. Sbornik pisem evreev perioda Velikoi Otechestvenoi voiny. Vypusk 2* (Tsentr i Fond Holokost, Moszkva, Izdatel'svo MIK, 2007, 18.
- ⁶³ *50 let vooruzsonnyh sil SSSR*. Moszkva, Voenizdat, 1968, 57.
- ⁶⁴ Drozdov, i. m., 91–121.
- ⁶⁵ A szovjet–német háború kezdetének hadászati fejleményeiről lásd például: E. Klink: *The Conduct of Operations*, in: H. Boog, J. Förster, J. Hoffman, E. Klink, R. D. Müller, G. R. Überschär (eds.): *Germany and the Second World War. Vol. 4: The Attack on the Soviet Union*. Oxford, Clarendon Press, 1998, 525–762; A. Roberts: *Planning for War: The Red Army and the Catastrophe of 1941*. *Europe-Asia Studies* 47 (1995) 1293–1326.
- ⁶⁶ Reese, i. m., 187–208.
- ⁶⁷ J. Herf: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 2006, 92–137.
- ⁶⁸ O. Buchbender: *Das tonende Erz, Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart, Seewald Verlag, 1978, 25–33.; V. Gorelkin: *Propagandistskaya deiatel'nost natsistskoi Germanii sredi voennoslužhashikh Krasnoi Armii i naseleniya vremenno kuupirovannykh territorii SSSR v period Velikoi Otechestvennoi voiny: 1941–1945*. Doktori disszertáció. Volgográd, Volgográdi Állami Egyetem, 2003, 56–63.
- ⁶⁹ Y. Bernshtein: *Voina i mir glazami jevrejev v armiiakh SSSR i SShA (1941–1948)*. *Lekhaim* 10 (2011). Lásd: K. C. Berkhoff: *The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre*. *Holocaust and Genocide Studies* 15 (2001) 1–32.; Shneer, *Plen*, vol. 1, part 2.1.3. Elérhető: <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava3sov%5B1%5D.htm>
- ⁷⁰ Grigorij Fuksz visszaemlékezése. Dátum nélkül. YVA: O.3/6075, 4; Jehuda Bronstein visszaemlékezése, 1981. január. YVA: O.3/5130, 4–5; Wein visszaemlékezése. YVA: O.3/4822, 10. Lásd Pinkas Szpivak visszaemlékezését. 1990. január 7. YVA: O.3/5903, 7.; Alekszander Abugov visszaemlékezését, 1962. november, YVA: O.3/2375, 1–2. A Vörös Hadsereg német fogságba esett zsidó katonáival szemben alkalmazott német politikáról lásd P. Polian: *First Victims of the Holocaust: Soviet-Jewish Prisoners of War in German Captivity*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 6 (2005) 763–787.
- ⁷¹ Milja Felzenstein visszaemlékezése, 1974. december. YVA: O.3/3953, 5.
- ⁷² Jefim Kogan visszaemlékezése, 1975. július. YVA: O.3/4044, 2; Farcov visszaemlékezése. YVA: O.3/7383, 3; Gitelman, i. m., 96.
- ⁷³ B. Markus: *Rakursy voiny. Vospominaniya, pis'ma, risunki, fotografii*. Publishing house of the Moscow Main Archival Administration. Vol. 1, 2010, 208.
- ⁷⁴ Mojse Kiszjeljovics visszaemlékezése, 1974. április–május. YVA: O.3/6095, 5; Farcov visszaemlékezése. YVA: O.3/7383, 5. Lásd: R. Brodinger: *Yoman ba-*

milchama. Yomana shel' achot be-sherut ha-tsava haadom bi-milchemet ha-olam ha-shniya [Háborús napló. A II. világháború idején a Vörös Hadseregben szolgált ápolónő naplója]. Tel Aviv, Kibbutz Meuhad Publisher, 1990, 19–20.

⁷⁵ N. Lomagin: *Neizvestnaya blokada, Kniga 1*. Vol. 1. Szentpétervár–Moszkva, Neva/OLMAPress, 2002, 142.

⁷⁶ Szpivak visszaemlékezése. YVA: O.3/5903, 7.

⁷⁷ A visszaemlékező a hadsereg különleges osztályaira utalt, amelyek az NKVD-nek alárendelve működtek 1943 áprilisáig, amikor SZMERS néven kémelhárító egységgé alakultak. Ezekről az ügynökségekről lásd M. Parrish: Leadership of Special Branch and SMERSH during the Great Patriotic War. *The Journal of Slavic Military Studies* 18 (2005) 631–660.

⁷⁸ Fuksz visszaemlékezése. YVA: O.3/6075, 4–5.; E. Vainrub: Moya sud'ba—tanki. *Ya vspominayu. Vospominaniya evreev—veteranov Velikoi Otechestvennoi voiny*. Moszkva, Association of Jewish War Invalids and Veterans, 1994, 29.

⁷⁹ Jefim Golbraih visszaemlékezése, 2006. július 13. Elérhető: <http://www.iremember.ru/content/view/57/75/lang,ru>.

⁸⁰ K. Berkhoff: *Motherland in Danger: Soviet Propaganda During World War II*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2012, 116–133.

⁸¹ Drozdov, i. m., 96–97.

⁸² Mihail Reznikov visszaemlékezése, 2006. július 19. Elérhető: <http://www.iremember.ru/content/view/108/76/lang,en/>.

(Fordította: Baráth Katalin)

Eredeti megjelenés: *Journal of Slavic Military Studies*, 27: 574–590., 2014 Copyright © Taylor & Francis Group, LLC ISSN: 1351-8046 print/1556-3006 online DOI: 10.1080/13518046.2014.963407